

GERALD L. POSNER A JOHN WARE

MENGELE

ÚPLNÝ ŽIVOTNÍ PŘÍBĚH

S PŘEDMLUVOU MICHAELA BERENBAUMA

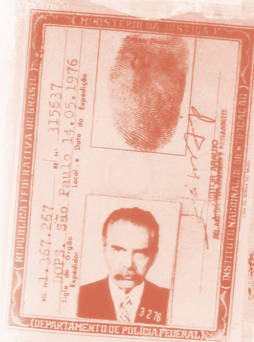

Citadella

GERALD L. POSNER A JOHN WARE

MENGELE

ÚPLNÝ ŽIVOTNÍ PŘÍBĚH

S PŘEDMLUVOU MICHAELA BERENBAUMA

GERALD L. POSNER A JOHN WARE

MENGELE

ÚPLNÝ ŽIVOTNÍ PŘÍBĚH

S PŘEDMLUVOU MICHAELA BERENBAUMA

Gerald L. Posner a John Ware
MENGELE – Úplný životní příběh

Copyright © 1986 Gerald L. Posner a John Ware
Nový úvod copyright © 2000 Michael Berenbaum
All rights reserved.

Přeloženo z anglického originálu Mengele: The Complete Story

Fotografie archiv autorů
Všechna práva vyhrazena.

Žádná část této knihy nesmí být reprodukována v žádné formě, ani žádnými elektronickými či jinými způsoby s využitím technologií – včetně elektronických úložišť či uložení na pevném disku – bez výhradního souhlasu vydavatele. Jedinou výjimkou je recenzent citující pasáž v recenzi.

První vydání
Czech edition © Citadella, 2019
Translation © Mgr. Andrea Bačová
Redigovanie a jazyková redakcia: Petra Rabová
Obálka a grafická úprava: Citadella
Vydalo vydavateľstvá Citadella v roku 2019
ISBN 978-80-8182-129-5

*Kniha je věnována
všem Mengeleho obětem*

„Fascinující vylíčení Mengeleho života na útěku a neúspěšných pokusů o jeho dopadení.“

- *Los Angeles Times Book Review*

„Je to opravdu úplný životní příběh, lepší než všechny dosavadní knihy o Mengelem.“

- *Boston Jewish Times*

„Skvěle napsaná, jasně zdokumentovaná a nezřídka napínavá kniha, kterou musíte mít.“

- *Library Journal*

„Barvitá a podrobná historie, plná zajímavých odhalení. (...) Autoři podávají živý portrét Mengeleho.“

- *The Washington Times*

„Posner je považován za předního odborníka na Mengeleho. (...) Nabízí pokračující dobrodružný popis pokusů najít Mengeleho v Argentíně, Paraguayi a Brazílii a jeho zoufalé snahy být vždy o krok vpředu před svými případnými vězňiteli. Důvěryhodné a úctyhodné dílo, které lze považovat za směrodatné mezi ostatními knihami o Mengelem.“

- *Kirkus Reviews*

„Důkladná, do detailů propracovaná analýza. (...) Autoři nabízejí snad nejucelenější obraz Mengeleho, jaký jsme kdy měli.“

- *The Baltimore Sun*

„Mengeleho příběh je skvěle převyprávěný. (...) Tato kniha je velkým úspěchem.“

- *The London Times*

„Mengeleho cesta přes Německo, jižní Evropu a Jižní Ameriku je v této obsáhlé biografii nepolapitelného a zákeřného válečného zločince popsána detailně a fundovaně.“

- *The San Diego Tribune*

„Tato kniha a její barvitě popisy Mengeleho brutálních experimentů v Osvětimi není pro choulostivé povahy (...) fascinující portrét muže bez svědomí.“

- *Newsday*

„Čtenáři, kteří mají rádi zvraty a komplikace pronásledování, budou fascinováni detaily Mengeleho života na útěku. (...) Autoři odvedli kus vynikající práce a v knize pečlivě vykreslili jeho život, rozptýlili mýty a předložili fakta.“

- *St. Louis Dispatch*

„Díky důkladnému a vyčerpávajícímu bádání je kniha hodnověrná.“

- *Detroit Free Press*

„Posner a Ware excelentně zaznamenali podrobnosti o fantastické kariéře Mengeleho. Kniha, ze které se vám zpění krev.“

- *The Cleveland Plain Dealer*

„[Autoři] odvedli solidní práci, když pátrali po různých pokusech o nalezení smutně proslulého „Anděla smrti“. (...) Kniha přináší přesvědčivý obraz osamělého, zatrpklého, nemilosrdného nacisty. Bortí desítky nepravd.“

- *The Houston Post*

„Vynikající a vyčerpávající kniha. (...) Mengele nás současně fascinuje i odpuzuje.“

- *Philadelphia Daily News*

„Věrohodný životní příběh. (...) Jako noční můra.“

- *The Toronto Star*

„Děsivé. (...) Mengeleho kosti chřestí... a ještě jednou se drtí o citlivost hledačů spravedlnosti.“

- *The Columbus Dispatch*

OBSAH

Úvod	11
Poděkování	21
Předmluva	27
1. Léta formování	31
2. Osvětim: květen 1943 – leden 1945	51
3. Zatčen a propuštěn	93
4. Útěk z Evropy	123
5. Argentina: Klid před bouří	133
6. Útěk do Paraguaye	157
7. Operace Mengele	175
8. O krok napřed	193
9. Muž ve strážní věži	207
10. „Málem jsme ho měli“	229
11. Pronásledování stínů	241
12. „Viděl jsem Mengeleho“	257
13. „Byl to nesnesitelný muž“	273
14. Pozdravy z daleka	285
15. „Nevíme, kde je Mengele“	301
16. Soused „Pedro“	317
17. „Teď mohu zemřít v klidu“	333
18. „Můj život je u konce“	347
19. „Držte vše v tajnosti“	353
20. „Prach jsi a v prach se obrátíš“	371
Bibliografie	395
Poznámky	405
Rejstřík	431

Úvod

Když se v roce 1985 v americkém tisku objevila zpráva, že doktor Josef Mengele, „anděl smrti z Osvětimi“, se v roce 1978 utopil v brazilském São Paulu, veřejností proběhla doposud nepoznaná vlna znepokojení, rozčilení a zklamání. Zdálo se, že ti, co před několika měsíci tvrdili, že Mengeleho viděli v Paraguayi nebo v Argentině, honili pouze chiméru. Ti, kteří doufali v jakýsi další Eichmannův proces nebo norimberský proces s nacistickými lékaři, byli přesvědčeni, že ztratili možnost vydat viníka do rukou spravedlnosti. Ztratili příležitost pochopit zločiny lékařů, medicínských zprostředkovatelů masových vražd. Mnoho obyčejných lidí pocítilo hluboké zklamání, protože spravedlnosti nebylo učiněno zadost. Mengele dožil své dny bez toho, aby byl dopaden svými pronásledovateli. Vzpomínám si na myšlenku, že pokud Mengele umře na svobodě, nedopaden, měl by umřít na rakovinu – dlouhou, bolestivou a pomalou smrtí. Kde byl Bůh? Proč taková rychlá a bezbolestná smrt?

Kniha Geralda L. Posnera a Johna Warea *Mengele: Úplný životní příběh* je vítaným příspěvkem k problematice holokaustu. Podrobně představuje život Josefa Mengeleho od narození až po smrt a srovnává Mengeleho-mýtus s Mengelem-člověkem. V novém vydání této publikace autoři nabízejí pohled na jednoho z nechvalně známých pachatelů holokaustu, na postavu, která neustále fascinuje lovce nacistů, ale též širokou veřejnost.

Samozřejmě, Mengele nemohl být všude a udělat vše, co se mu dnes připisuje. Stal se ale ztělesněním vojenského lékaře, jenž řídil *selekce*, máv-

nutím vycházkové hole rozhodoval, kdo bude žít a kdo zemře. Rudolf Vrba, jeden z mála vězňů, jimž se podařilo z Osvětimi utéct, popsal průběh těchto selekcí v táboře Birkenau. Jeho svědectví lze číst jako poezii, velmi surovou a krutou poezii. V rozhovoru s Claudem Lanzmannem řekl:

*Bylo tam místo, nazývané rampa,
kde přijížděly vlaky se Židy.
Přijížděly ve dne, v noci,
někdy jednou denně, někdy pětkrát denně,
ze všech koutů světa.
Pracoval jsem tam od 18. srpna 1942 do 7. června 1943.
Viděl jsem transporty, přijíždějící jeden za druhým,
na vlastní oči jsem jich jednou viděl asi dvě stě.
Viděl jsem je tolikrát, až mi to začalo připadat běžné.
Lidé se vytráceli ze srdce Evropy,
a přicházeli na stejné místo, se stejnou nevědomostí o předešlých
transportech.
A tato kvanta lidí...
Samozřejmě, věděl jsem, že během několika hodin po příchodu půjde
devadesát procent z nich do plynu...*

Na tuto rampu dohlíželi lékaři, kteří přímo na místě rozhodovali o té nejdůležitější otázce: Kdo bude žít a kdo zemře? Jen jediným gestem – velkorysým nebo patetickým – posílali do plynových komor staré, postižené lidi, děti a matky s dětmi. Když potřebovali někoho na otrockou práci, přijali do tábora mladé a tělesně zdatné lidi. Zkonfiskovali jim majetek, označovali a ostríhali je – ruce jim potetovali a ženám oholili hlavy. A znovu se museli podrobit selekci, opakujícímu se pročišťování pracovní síly od těch, kteří na práci už nestačili. Ačkoli nápis na bráně tábora v Osvětimi hlásal *Arbeit macht frei* (práce osvobozuje), skutečná otrocká práce v Osvětimi, Buna/Monowitzi nebo Osvětimi III vězně vyčerpala do té míry, že v jejich nitru nezůstalo nic, nic necítili. Ostatní vězni jim říkali *muselmanner*, „musulmani“, fyzicky a psychicky vysílení a vyčerpaní lidé. Propadli beznadějí a zoufalství, ostatní spoluvězňové se jich stranili, protože taková beznaděj je nakažlivá. Pach smrti byl v táborech smrti všudypřítomný a těch pár

lidí, kteří ještě měli sílu bojovat, obíral o vůli žít. Musulmany posílali na smrt do plynových komor... a to málo, co z nich zbylo, využilo a recyklovalo válečné hospodářství. Zlaté zuby jim vytrhali a poslali do říšské banky a poté dál do švýcarských bank, aby bylo z čeho financovat válku. „Válka proti Židům“, jak nazvala „konečné řešení židovského problému“ Lucy Dawidowiczová, nabyla mnohem většího významu právě kvůli financování druhé světové války. Táboroví lékaři tyto selekce řídili, a jak se zdá, bez problémů rozhodovali o tom, kdo bude žít a kdo zemře.

Mengele: Úplný životní příběh přináší jeden velmi důležitý detail. Mengele dokázal selekce řídit střízlivý. Nemusel své smysly otupit, nemusel bojovat s pochybnostmi. Tento odporný úkol považoval za plnění rozkazu a to dokázalo jen málo z jeho kolegů lékařů. Situace byla příliš zdrcující, příliš nepřijemná a jejich postavení příliš kompromitující. Ale ne pro Mengeleho. Zatímco jiní museli umlčet své svědomí nebo přemoci poslání lékaře, Mengele vždy prováděl selekci s disciplínou, jaká se od důstojníka SS očekávala.

Zlo se ukrývá v detailech, v těch nejmenších detailech. I když příběh jako celek známe, skutečná povaha člověka se projeví v nenápadných gestech a činech. A tak se dozvídáme, že když byl spolu s dalšími německými důstojníky urychleně evakuován z tábora Osvětim, Mengele si nezapomněl vzít poznámky, pečlivě zaznamenávané výsledky své práce v Osvětimi. Domníval se, že tyto experimenty mu poslouží jako klíč ke slávě a uznání ve světě za branami tábora. Poznámky uchovával i během ukrývání, a dokonce i v době, kdy by ho jejich odhalení odsoudilo k soudnímu procesu a téměř určitě i k trestu smrti. Ve chvíli, kdy se nejvíce obával dopadení, své materiály na krátký čas svěřil do rukou zdravotní sestry, se kterou měl intimní vztah. Ale nezapomněl si je od ní vyžádat zpět předtím, než odjel do Latinské Ameriky – i když právě tyto poznámky ho mohly prozradit.

Až do samého konce se považoval za vědce, jehož výzkum eugeniky byl legitimní vědou, vhodnou pro profesi lékaře. Nadále věřil v nadřazenost germánské rasy a ve správnost své vědy. Jeho sen byl velkolepý – snil o vylepšení lidského druhu a dominanci vládnoucí rasy, dovedně vylepšené aplikovanou biologii. Nacismus takové muže přitahoval; vychovával a podporoval takové vědce. Dával jim možnost uplatňovat takovou medicínu v praxi, bez jakýchkoli omezení oficiální medicínské praxe. Josefa Men-

geleho, M. D.,¹ Ph.D., vyškolicil takový odborník, jakým byl lékař a profesor Otmar Freiherr von Verschür. Profesor otevřeně obdivoval Adolfa Hitlera, považoval ho za prvního politika, který rozeznal skutečnou důležitost dědičné biologické a rasové čistoty. Stál i v čele Ústavu císaře Wilhelma pro antropologii, výuku lidské dědičnosti a eugeniku v Berlíně. Byl rádcem mladému Mengelemu, zařídil, aby ho převedli z ruské fronty do Berlína. Aby Mengele ve svém výzkumu udělal pokrok, z Berlína ho poslal dál – do Osvětimi, protože možnosti výzkumu byly zde větší.

„Věda“ praktikovaná v Osvětimi se neomezovala jen na tábor. Osvětim a Berlín byly přímo a hmatatelně propojeny. Na rozdíl od mnoha lékařů, kteří převelení do tábora brali jako únik před nebezpečím ruské fronty, Mengele na ruské frontě už byl; Osvětim si zvolil z vědeckých důvodů. Viděl zde možnost věnovat se výzkumu novým způsobem, nerušen jakýmkoli omezeními.

Psychologové, jako například Robert Jay Lifton, se snažili pochopit nacistické lékaře, zjistit, co je v povolání lékařů vedlo k takovým praktikám. Historici vědy, jako například můj bývalý kolega Robert Proctor, se snažili vystopovat vědecký mravní základ tohoto světa, jak mohl být do tohoto systému zapojen tak veliký počet vědců. Za nacistického režimu vzniklo třicet tři univerzitních a výzkumných institucí, osmnáct profesorských postů a na Říšském zdravotním úřadu zřídili čtyři výzkumná oddělení, která se věnovala rasové čistotě. Profesorské posty byly uděleny výzkumníkům, kteří vyučovali ambiciózní a disciplinované studenty, kteří v této oblasti výzkumu viděli slibnou budoucnost pro sebe. Mengele nechtěl být jen pouhým lékařem, chtěl být profesorem. Osvětim byla jeho terénní prací na poli antropologie a genetiky. A kvůli ní dokázal strpět i její protivnost.

Ale Lifton a Proctor velmi rychle pochopili, že zkaženost německé vědy a nacistické medicíny se objevila mnohem dříve. A netýkala se pouze Německa, její stopy lze najít též v americké vědě, dokonce i v amerických rasistických zákonech, jaké se uplatňovaly na Jihu. Tato věda dosáhla svého vrcholu v nacistických táborech smrti, ale její počátky sahají do minulosti. Její transformace trvala jistý čas a vyžadovala zdání vědeckého opodstatnění. Již v roce 1895 se v jisté obecně používané německé lékařské učebnici

---

¹ [pozn. překl. – českým ekvivalentem tohoto titulu je MUDr.]

objevil požadavek na „právo na smrt“. V roce 1920 jistý lékař a prominentní právník argumentovali, že ukončení „života, nehodného žít“ je terapeutickou léčbou a aktem milosrdenství, zcela v souladu s lékařskou etikou. Dokonce i dnes – na významných univerzitách, jako je například Princeton – profesori prohlašují, že rodičům by mělo být uděleno právo na eutanazii, na usmrcení vážně postižených dětí v prvních měsících života.

Hitler nařídil zavraždit postižené lidi hned v prvních měsících války. Jeho rozkaz se podařilo zpětně datovat na 1. září 1939, tedy na den, kdy začala válka, aby rozkaz nabyl zdání válečného opatření. Instrukce nesou čitelný Hitlerův rukopis:

Říšským velitelům Philipu Bouhlerovi a Dr. Brandtovi je uložena zodpovědnost za rozšíření pravomocí lékařů, určených jmenovitě, aby pacienti, posouzené jako nevyléčitelné, podle nejlepšího lidského úsudku a s ohledem na jejich zdravotní stav, mohli z milosrdenství usmrtit.

Již během několika měsíců zahrnoval program T-4 (pojmenován po berlínské adrese Tiergarten 4, kde úřad sídlil) prakticky veškerou německou psychiatrickou komunitu. Nový byrokratický aparát, vedený lékaři, byl zřízen s mandátem „přijmout účinná opatření vůči lidem, které lze definovat jako ‚existence nehodné života‘“. V smrticích střediscích byly zřízeny plynové komory a krematoria pro ty, kteří byli považováni za „existence nehodné života“. Toto počínání obhajoval systém ekonomickými důvody, ale pro genetiky byl hlavním lákadlem sen o zdokonalení lidského druhu. Smrticí střediska byla předzvěstí holokaustu, stálých smrticích středisek pod dohledem lékařů, kde by zabíjení probíhalo efektivně, s minimálním využitím zdrojů a daleko od zvědavých pohledů veřejnosti. A lékaři vyškolení v takových střediscích se později stali personálem v dalších smrticích střediscích, stěhovali se z míst, kde byly usmrceny desítky tisíc lidí, do táborů smrti, kde byly zabity stovky tisíc lidí, a do Osvětimi, kde mohli zabít miliony.

Mengeleho cesta k zabíjení byla trochu jiná. Svou kariéru odstartoval v přísně vědeckém prostředí. Nebyl jen lékařem, ale též vědcem, výzkumníkem, s titulem lékaře a s doktorátem, a tak i v Osvětimi se podle toho řídil. Aby zdokonalil lidskou řasu, studoval dvojčata – zejména romská a ži-

dovská – s cílem zjistit, zda by se plození Němců mohlo nějak vylepšit, aby jedno těhotenství přineslo dva jedince nadřazené rasy. Studoval trpaslíky a další – podle něho – abnormality, aby ochránil německý lid a zdokonalil lidský druh. Když experimentoval, byl ke svým pokusným „exemplářům“ vlídný a velkorysý. Ale bez jakéhokoli varování dokázal své chování změnit, zabít je nebo mučit, podle chuti. Snil o vědecké reputaci. Stal se proslulým, i když neblaze. Jméno Mengele je známé... a nikdy se na něj nezapomene.

Mengele pracoval s „týmem vědců“ z řad lékařů-věznů, kteří byli postaveni před volbu – selekce, nebo práce pro Mengeleho. Několik z nich napsalo paměti, které patří k nejdůležitějším vzpomínkám na život za bránami Osvětimi. V jednom okamžiku byl Mengele vlídný, ale nikdy to netrvalo dlouho. Byl nepředvídatelný a všichni kolem něj žili v neustálém strachu. Dr. Olga Lengyelová popsala, jak Mengele pečlivě dohlížel na porod, ale během hodiny poslal matku s dítětem do plynu. Gynekoložka Gisella Perlová, maďarská Židovka, popsala scénu po jedné z Mengeleho brutálních vražd: „S veselým pískáním vytáhl z brašny kousek voňavého mýdla a s pocitem hlubokého uspokojení si začal mýt ruce.“ Vera Alexanderová popsala brutální „vědecký“ experiment, při kterém byli vězni k sobě sešiti zády a zápěstími. Dr. Miklós Nyiszli vylíčil vraždu čtrnácti dvojčat během jedné noci. CANDLES¹¹ je organizace dvojčat, která přežila. Každá z těchto „speciálních“ obětí by mohla vypovídat v jeho procesu.

Pro ty z nás, kteří se domníváme, že spravedlnosti nebylo učiněno zadost, když Mengele zemřel rychlou smrtí, a trestu tak unikl, poskytuje výzkum Posnera a Warea alespoň malé zadostučinění. Mengele byl osamělý muž a poslední roky svého života prožil v izolaci, uzavřený do sebe a ve strachu z možného dopadení. Obě manželky se s ním rozvedly. Byl příteží pro svou rodinu a syn jím opovrhoval. Otce charakterizoval jako zločeného muže a vyděšeného tvora.

Je pravda, že Mengelemu pomáhala jeho rodina, které se v poválečném Německu dařilo. Jméno Mengele se pořád hrdě skví na zemědělském náčiní, v Německu a v zahraničí je symbolem kvality. V průběhu let rodina

---

¹¹ [pozn. překl. – CANDLES, v češtině svíčky, je zkratka Children of Auschwitz Nazi Deadly Lab Experiments Survivors, tedy Děti, které přežily nacistické smrtící experimenty.]

poslala dost peněz, aby Josef mohl přežít – dost peněz na to, aby unikl dopadení, ale ne dost na to, aby mohl žít spokojeně. Mengele byl donucen přestěhovat se z Argentiny do Paraguaye a později do Brazílie. Zde prožil své poslední roky života v ústraní, a možná též v osamělosti. Se svým jediným biologickým synem Rolfem Mengelem se setkal po válce dvakrát – jednou jako „strýček Fritz“ a podruhé, když se Rolf snažil pochopit svého otce, pochopit jeho skutky, vyrovnat se s jeho motivy. Rolf ale otce a jeho názory zavrhl. Posner a Ware zcela zřejmě spolupracovali s jeho synem a tato kniha částečně odráží jeho úsilí vyrovnat se s otcem po smrti. Je děsivé být synem takového muže. A jak nepříjemné musí být pro otce být konfrontován s takovým synem.

Mengele se rozvedl se svou první ženou Irenou – rozešli se kvůli poválečnému odloučení. Když ho navštěvovala v Osvětimi, manželé dodržovali nepsanou dohodu „neptat se, nevyprávět“. Během let, kdy se Mengele ukrýval, hledala Irene štěstí jinde. Některé německé manželky přivítaly své muže vroucně a s radostí. A poté, ve chvílkách důvěrnosti, buď ještě během války, nebo později, vyplavaly na povrch příběhy o válečných letech. Některé ženy přivítaly své muže bez otázek. Ticho bylo nejlepším způsobem, jak zdánlivě pokračovat v životě jako před válkou. A některé – nevíme, kolik jich bylo – nedokázaly s takovými muži žít dál. Mlčení Josefa a Ireny urychlilo rozpad jejich manželství. Nevíme, jak by skončil jejich vztah, kdyby se Josef nemusel ukrývat kvůli svým zločinům a významnému postavení.

Nicméně se po rozvodu oženil se svou krásnou švagrovou Marthou Mengeleovou, vdovou po bratru Karlovi. Zdá se, že manželství bylo současně snahou o zabezpečení rodinného majetku. Karla Heinze, syna bratra Karla, vychoval jako nevlastního syna. Se svým synovcem navázal takový vztah, jaký nedokázal navázat se svým potomkem. Rolf sice otce zavrhl, ale stejně jim toto pouto záviděl.

I přesto v nás přetrvává nepříjemný pocit. Mengeleho zločiny byly obrovské. A jeho posledních pětadvacet let bylo tak všedních, dovolím si říct, banálních. Nikdy jsem nesouhlasil s popisem banálnosti zla Hannah Arendtové. Mengeleho špatnost nebyla banální. Bylo to ďábelské zlo, absolutní zlo. Ale co s tímto nositelem zla? Přišel o svoji významnou pozici, byl donucen utéct, ten špatný člověk zevšedněl, snažil se o přežití, byl přítěží pro přátele i rodinu.

Tak proč ten nepříjemný pocit? Možná poukazuje na nejpodstatnější povahu holokaustu. Když jsem dočetl knihu *Mengele: Úplný životní příběh*, do rukou se mi dostal vynikající článek novináře magazínu *Time* Rogera Rosenblatta, který napsal:

„Lawrence Langer ve své knize *Preempting Holocaust* výstižně píše: ‚V tomto případě měla převahu nespravedlnost.‘ Nespravedlnost zvítězila. Proto ten pocit marnosti, absence trestu po procesu a popravě Eichmanna v Izraeli v roce 1962, dokonce i po norimberských procesech, kde měly být ‚válečné zločiny‘ odhaleny a potrestány... Mohli bychom pověsit Himmlera, Goebbelse, Göringa, Hitlera samotného – mohli bychom je pověsit v řadě za sebou a jejich těla nechat hnit na očích veřejnosti, ale stejně bychom měli pocit nemilosrdné prázdnoty.

Veškeré mravní zásady jsou založeny na možnosti nápravy. Přesto je zde křivda, která nikdy nebude napravena, a lidé budou hledat něco, co jim má nahradit nenahraditelné.“

Nakonec i nás nechávají Posner s Warem tápat. Není to jejich vina. Tato nejistota má kořeny v pravdě, kterou nám tak skvěle podávají.

Michael Berenbaum